

W. Gruner, Offentliche Wohlfahrt und Judenverfolgung. Wechsel- wirkungen lokaler und zentraler Politik im NS-Staat (1933-1942)

Review by: גיא מירון

Zion / ציון, Vol. (תשס"ד), pp. 381-385

Published by: [Historical Society of Israel/](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70036510>

Accessed: 28/11/2011 04:09

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

Wolf Gruner, *Öffentliche Wohlfahrt und Judenverfolgung. Wechselwirkungen lokaler und zentraler Politik im NS-Staat (1933–1942)*, Institut für Zeitgeschichte, R. Oldenbourg Verlag, München 2002, 362 pp.

ספר זה הוא דוגמה למיטב שבפירות מחקריהם של ההיסטוריונים בני הדור הצעיר בגרמניה על תקופת השואה, ולתרומה של מחקרים אלה להעשרתה ולגיוונה של הבנתנו את התקופה הזאת. גרונר פותח את המבוא לספרו בהצגת אחד הדימויים שהספר בא להפריכם: הדימוי של היהודים הגרמנים שנפגעו מעליית הנאצים כעורכי דין, רופאים ואקדמאים, שחיו חיי רווחה בורגניים והצליחו מבחינה מקצועית עד לעליית הנאצים בשנת 1933. כמובן, דימוי זה אינו מופרך לחלוטין, אך גרונר עומד על כך שביהדות גרמניה חיו גם יהודים עניים רבים, וכן שמגורים רחבים למדי בתוכה התרוששו עוד לפני עליית הנאצים לשלטון. הספר מוכיח שתהליכים אלו נמשכו ואף הואצו בשנותיהם הראשונות של הנאצים בשלטון, והיהודים היו במידה רבה הקרבנות הראשונים של המדיניות הנציאליסטית. מיתוס נוסף שגרונר חותר להפריכו לכל אורך הספר הוא הצגת העקרונות האנטישמיים של הנאצים כפרי מדיניות ריכוזית, שהוכוונה מלמעלה בידי שלטונות הרייך, המשטרה הגרמנית על שלוחותיה וגופי המפלגה הנאצית. כמובן, לכוחות אלה הייתה מעורבות רבה בהתרחשויות, אך הספר עומד בהרחבה על חשיבותם הרבה – ולעתים אף המכרעת – של גורמי כוח ושל אישים שונים בשלטון המקומי ברחבי גרמניה בעיצוב המדיניות האנטי יהודית. לא כולם, אגב, עברו תהליך של נאציפיקציה בשנת 1933, ורבים מן האישים הללו לא היו כלל חברים במפלגה הנאצית, אך הדבר לא מנע מהם מעורבות פעילה ביותר בתהליך דחיקת היהודים.

הבעיות המרכזיות שהספר מתמודד עמן הן התפתחותה של מדיניות הרווחה הגרמנית ביחס ליהודים בתקופת השלטון הנאצי, היחס בין הרמה המקומית לרמה הארצית בעיצוב המדיניות בתחום זה, ולבסוף הזיקה בין התפתחות המדיניות הזאת, שהייתה יכולה להיראות 'תמימה' במבט ראשון, להבשלת הוצאתו לפועל של 'הפתרון הסופי' ביחס ליהודי גרמניה. גרונר מדגיש במבוא שספרו אינו מחקר כולל על תופעת העוני בחברה היהודית ברייך השלישי, נושא הראוי למחקר מקיף כשלעצמו, אלא רק על אחריות המנהל הגרמני לתהליך הזה. בסקירת ספרות המחקר שלו הוא מתייחס גם למחקריהם של חוקרים יהודים וישראלים, שעסקו בנושא מנקודת המבט של מערכת הרווחה היהודית בגרמניה הנאצית, החל משלום אדלר רודל ועד לרבקה אלקין.

מחקרו של גרונר מתבסס על תיעוד עשיר ומגוון ביותר, שמצא בארכיונים ובספריות רבים, בין השאר הארכיון הממלכתי בברלין, ארכיונים עירוניים בגרמניה, ארכיון יד ושם שבו מצא חטיבת תיעוד עשירה המבוססת בעיקר על רשומות של עיריית מינכן, ספריית וינר בלונדון וספריית מכון ליאו בק בניו יורק. חלק גדול מהחטיבות הארכיוניות הללו, בעיקר אלה המצויות בארכיונים העירוניים בכל רחבי גרמניה, לא נבדקו מעולם מן ההיבטים שבהם דן גרונר, אולי בגלל ההנחה שעקבות המדיניות הנאצית יימצאו בעיקר בארכיונים המרכזיים. ברשימה הביבליוגרפית העשירה החותמת את הספר מופיעים גם מקורות ראשוניים רבים שהופיעו בדפוס בתקופה הנחקרת וכן כמה יומנים וזיכרונות. בתקופת רפובליקת ויימאר התפתחה בגרמניה מערכת רווחה מודרנית, שהייתה לה מחויבות של ממש לסייע לאזרחים הנזקקים. מערכת זו, שהתבססה על פעילותן של הרשויות המקומיות ושל העיריות, ניהלה רישום של הנזקקים, עקבה אחרי תנועותיהם ומצב התעסוקה שלהם, והעניקה להם

סיוע בתחומים שונים. המשבר הכלכלי של 1929 הביא כמוכּן לעלייה בהוצאות הרווחה, ומספר מקבלי הקצבאות הוכפל עד 1932 אף שהתקציב נותר בעינו. מצב זה יצר כמוכּן לחץ גדול על הרשויות. עלייתם של הנאצים לשלטון השפיעה מטבע הדברים גם על הרשויות המקומיות. בכמה ממועצות הערים התמנו פקידים בעלי רקע נאצי כבר בשנת 1933. בערים אחרות, כמו המבורג, המשיכו פקידי מדינה לא נאצים לנהל את מדיניות הרווחה המקומית במשך מספר שנים, אך גם הם הסתגלו לנסיבות החדשות. גרונר מרבה לעסוק גם באיגוד השלטון המקומי בגרמניה (Deutsche Gemeindetag [DGT]), שהוקם בשנת 1933 וכינס מעת לעת את נציגי הרשויות לנסות לגבש מדיניות כוללת. את השינוי ביחס כלפי היהודים במסגרות השלטון המקומי, טוען גרונר, יש להבין לא רק על רקע האנטישמיות הגזענית אלא גם כחלק מן הירידה בסובלנות כלפי נזקקים, וכלפי אנשי השוליים החברתיים בכלל, וראיתם כא־סוציאליים.

החקיקה של אפריל 1933, שהביאה לפיטורי יהודים שהועסקו בשירות המדינה, גררה בעקבותיה גל של פיטורי יהודים גם ממועצות מקומיות רבות. הפעילות בתחום זה לא הייתה אחידה. היו מקומות שבהם פוטרו היהודים בפומבי ובאופן משפיל, והיו כאלה שבהם הם 'שוכנעו' לעזוב מרצונם. בין כך ובין כך ההשפעה של מצב זה על התרוששות היהודים ניכרה בכל מקום ומקום, בהיעדר אפשרויות למצוא עבודה חדשה. גופי העזרה היהודיים, מצדם, החלו להתארגן כבר באביב 1933 כדי להתמודד עם המצב החדש. גרונר מביא מגוון של דוגמאות ליזמות אנטישמיות מקומיות כבר בשלב מוקדם זה. כך, למשל, נמנע מיהודים שומרי מצוות לקבל טיפול בבתי חולים עירוניים במינכן ונאסר על מקבלי קצבאות רווחה בברלין לרכוש מוצרים בבתי עסק יהודיים. עם זאת, התמונה לא הייתה אחידה, ובהמבורג, למשל, הוסיפו שלטונות העיר ונזקיקיה כאחד לפנות לבתי עסק יהודיים עוד בשנת 1934, משום שהיו זולים יותר. ובראייה כוללת, טוען גרונר, עד סוף 1934, דהיינו הרבה לפני חוקי נירנברג, נדחקו היהודים ממגורים שונים של החברה בעיקר בידי הרשויות המקומיות, ונוצר טאבו גדל והולך ביחס לקיום יחסים חברתיים עמם.

כבר בפרק העוסק בשנים הראשונות של המשטר הנאצי מקדיש גרונר מקום נרחב למדי להתמודדותם של אנשי השלטון המקומי עם בני התערובת (Mischlinge). בשטטין, למשל, הוחלט כבר בשלב מוקדם למדי שמערכת החינוך הנפרדת ליהודים אינה מיועדת רק לבני הדת היהודית אלא גם לכלל בני העם היהודי, ולכן אף בני תערובת, שהם נוצרים על פי דתם, מחויבים ללמוד בה. במקומות אחרים, למשל בדורטמונד, לא הייתה בשלב זה הפרדה בין ארים 'טהורים' לבני תערובת. גרונר ממשיך לעסוק בבעיית בני התערובת גם בפרקים הבאים. ככל שהוחמרו ההגבלות שהוטלו על היהודים, וככל שגברה תלותם ברשויות הרווחה היהודיות, כך גברה מצוקתם של 'הודי הגזע'. השלטונות והחברה נטו להתייחס אליהם כיהודים, ואילו ארגוני הרווחה היהודיים לא חשבו שמתפקידם לסייע להם בגלל שלא היו יהודים על פי דתם (עמ' 79–80).

בראשית 1935 החל גל אנטי יהודי חדש במדיניות של הרשויות המקומיות, ומקיץ 1935 התרבו הידיעות על פגיעות פיסיות ביהודים ועל דחיקתם מאתרים ציבוריים שונים דוגמת מרחצאות, אתרי נופש וספורט ובתי חולים. אכן, גם אחרי חוקי נירנברג טרם בשלו התנאים לביטול מוחלט של התמיכה בנזקקים היהודים מטעם מוסדות הרווחה העירוניים. עם זאת, גרונר מראה כיצד בערים שונות תוקנו תקנות המגבילות מאוד את התמיכה הזאת ושוללות אותה מיהודים מסוימים, כמו אלה שבאו ממקומות יישוב אחרים. הגבלה זו פגעה ביהודים לא מעטים שנאלצו לעזוב מקומות יישוב קטנים ומבודדים

ולעבור לערים גדולות יותר. באמצע שנות השלושים, מראה גרונר בפרק השני של ספרו, הלך והתחזק ההבדל בין מצבם של הנזקקים היהודים, שמספרם הלך ועלה, לבין הנזקקים ה'ארים', שמספרם הלך וירד.

עוד לפני עליית הנאצים לשלטון נהגה מערכת הרווחה הגרמנית לחייב רבים ממבקשי התמיכה לעבוד עבודות יזומות כתנאי לקבלת התמיכה, ה-Pflichtarbeit. מאמצע שנות השלושים הפך השימוש המפלה בנוהל הזה כלי נוח להרתעת יהודים מלבקש תשלומי רווחה. יתרה מזאת, מדבריו של גרונר עולה שלמעשה ניתן לראות בשימוש בנוהל הזה, שמקורו כאמור במדיניות הרווחה הגרמנית הפרה-נאצית, את ראשית רתימתם של יהודים גרמנים במספרים גדלים והולכים לעבודות כפייה, תהליך שהגיע לשיאו בשנות המלחמה הראשונות.

הדוגמה המובהקת ביותר להשפעתה של מדיניות האפליה הגרמנית על התפתחות מנגנוני הרווחה היהודיים היא אולי 'עזרת החורף'. בראשית שנות השלושים קמה בגרמניה רשות שנועדה לספק לנזקקים 'עזרת חורף' – תמיכה כספית, בגדים חמים, חומרי הסקה ועוד. בראשיתו של חורף 1935-1936 הוחלט בפתאומיות לשלול מנזקקים יהודים את הזכות לקבל תמיכה זו, והדבר העמיד אותם במצב קשה. גרונר מתאר את התארגנותה המהירה של 'עזרת החורף היהודית' בכל רחבי הרייך. רשות רווחה יהודית חדשה זו, שמומנה מכספי תרומות של יהודים מגרמניה ומחוצה לה, הספיקה לסייע בחורף של אותה השנה לכ-84,000 נזקקים יהודים מבין כ-409,000 יהודים שחיו אז בגרמניה.

אחת הסוגיות המרתקות ביותר הנדונות במחקרו של גרונר היא המתח בין מדיניות השלטון המקומי בנושא הרווחה והעוני של יהודים לגישתו של השלטון המרכזי בנושא זה. מתח זה הפך רלוונטי יותר ויותר ככל שהעמיק תהליך התרוששותם של היהודים, כתוצאה מן האפליה המתמשכת, מהחרמת הרכוש (אריזציה) ומהגירת בעלי האמצעים, שהותירו מאחור קהילה יהודית מרוששת ומבוגרת יותר. אכן, שלטונות הרייך לא עמדו על פי רוב בדרכן של הרשויות המקומיות בפעילותן האנטי יהודית. ואולם, כמי שהאחריות הכוללת יותר למצב הייתה בידן, הן חששו מהיווצרותה של שכבה גדולה של יהודים מרוששים, שהאמצעים שבידיהם אינם מאפשרים להם להגר מגרמניה – הפתרון הרצוי בשלב זה לבעיית היהודים בעיני שלטונות הרייך – והם עלולים להגיע אפילו עד סף רעב וליפול למעמסה על המדינה. חששות אלו של שלטונות הרייך, ושאיפתם לעודד יהודים – ואף לדחוק בהם – להגר מגרמניה, הניעו אותם לעודד את פעילות ארגוני הרווחה היהודיים, לדאוג להם לתקציבים מינימליים שיאפשרו להם לפעול, ואף להוסיף ולחייב את השלטונות המקומיים לסייע לנזקקים יהודים במקומות שבהם הארגונים היהודיים לא יכלו לעשות זאת. הפקידות העירונית, לעומת זאת, לא הוטרדה מבעיות אלה, ואנשיה התקדמו בהדרגה ובהתמדה לקראת התנערות מחובת מתן תשלומי רווחה ליהודים. מינכן, שהייתה חליצה בתחום זה, אף העלתה את הנושא לדיון בשנת 1937 במסגרת ה-DGT. בשנה זו החלו ערים מסוימות לרכז את החולים והנזקקים היהודים באתרים נפרדים – מגמה שניתן לראותה כמבשרת מדיניות ריכוז כוללת יותר.

הקצנתה הגוברת של המדיניות האנטי יהודית בשנת 1938 ניכרה בין השאר בהפיכתה של משטרת הביטחון הגרמנית לכוח מרכזי בעיצוב המדיניות האנטי יהודית. גרונר מצביע על הקשר בין עובדה ידועה זו לבין נושא מחקרו. ביוני 1938 ערכה משטרת הביטחון גל מעצרים גדול של איסוציאליים ושל חסרי בית. כרבע מבין עשרת אלפים העצורים ב'אקציית האי-סוציאליים' שהועברו למחנות ריכוז היו יהודים. מעורבותה הגדלה והולכת של הגשטרה בתחום זה עוררה עימותים גוברים בינה לבין

גופי השלטון המקומי, בסוגיות כמו השליטה בעובדים יהודים (אלה שנוצלו קודם לכן בעיקר בידי רשויות הערים ועתה חתרה המשטרה לנצלם כעובדי כפייה), הרכוש שהוחרם מיהודים, ועוד. מתיאור ההתפתחות בחודשים שלאחר 'ליל הבדולח', כפי שמשרטט גרונר, עולה הרושם שבתקופה זו, שבה עסקו שלטונות הרייך בתיאום הדוק יותר של מדיניותם האנטי יהודית בכל רחבי גרמניה, יושמו למעשה בשיטתיות אותם העקרונות שראשיתם במדיניות השלטון המקומי. כך, למשל, ניתן לפרש את היוזמה לרכוש את כלל היהודים בכל עיר ועיר במקומות מגורים מיוחדים – שלאחר מכן היו 'בתי היהודים' – ולארגן אותם לעבודות כפייה, כמעין המשך של מדיניות העיריות כלפי היהודים חסרי האמצעים כבר מאמצע שנות השלושים. ראשיתו של תהליך זה, שגרונר מכנהו 'גטואיזציה', ניכרה גם בריכוז המוסדי הכפוי של היהודים. למן שנת 1939 חויבו כל יהודי גרמניה להשתייך להתאחדות הארצית של היהודים (Reichsvereinigung), שתפקידה בעיני השלטונות היה לקדם במידת האפשר את תהליך ההגירה המואץ, אך גם לסייע בנטל הטיפול בנוקדים היהודים ההולכים ומתרחבים, שהרשויות המקומיות נפטרו ממנו עתה כמעט לחלוטין. למרות זאת, העיון של גרונר בהיסטוריה המקומית מראה שעדיין היה חוסר אחידות, ולעתים אפילו בלבול ואנרכיה, ביחס ליהודים במקומות שונים.

עם פרוץ המלחמה קיבל משרד הפנים הגרמני את האחריות על כל פעילות הרווחה במדינה והחל לארגן את שוק העבודה לטובת הצרכים הצבאיים. במסגרת זו הוכפפו כל היהודים שהיו מסוגלים לעבוד לרשויות הרייך. תשלומי הרווחה שנתנו העיריות ליהודים הופסקו בשלב זה לחלוטין, אך גרונר מראה שעדיין עלו אז על סדר היום סוגיות כמו זכאותו של בן זוג לא יהודי הנשוי ליהודי לקבלת תמיכה מן הרשויות. גם בשלב זה, ואפילו אחרי ראשית הגירוש, נמשכו העימותים בין הרשויות המקומיות, שרצו להתנער מכל מכל סוג של תשלום ליהודים, לרשויות הביטחון הגרמניות (ובראשן בשלב זה משטרת הביטחון [SD] והמשרד הראשי לביטחון הרייך [RSHA]), שהוסיפו ללחוץ על הרשויות המקומיות לממן את התמיכה בבני התערובת ובגרמנים שהיו נשואים ליהודים. סוגיה חשובה הנדונה ביחס לתקופה זו היא מבצע רציחתם של חולי הנפש היהודים בגרמניה (T4), שלטענת גרונר ניתן לראותו כמיימוש סופי של עקרון ריכוז החולים היהודים בנפרד.

עם הבשלת התכנית לגירוש היהודים למזרח הטיל המשרד לביטחון הרייך על ההתאחדות הארצית של היהודים את האחריות לגיוס הכספים למימון הגירוש. מראשית 1941 הופעל אפוא על ההנהגה היהודית, שהייתה אז האחראית הבלעדית לתמיכה הסוציאלית ביהודי גרמניה, לחץ כבד לצמצם בהוצאות הרווחה שלה. ריכוז היהודים ב'בתי יהודים' לקראת גירושם התאפיין, לטענת גרונר, בשינוף פעולה יעיל יחסית בין שירותי הביטחון לשלטונות העירוניים. בפרק השישי והאחרון של הספר עוסק גרונר בתקופת הגירוש, שהביאה לקריסתה של מערכת הרווחה היהודית בגרמניה. גם בתקופה זו לחצו השלטונות המקומיים להרחיב את חלותה של גזרת הגירוש ולהחילה גם על משפחות מעורבות, אך הן נותרו בגרמניה וזכו לתמיכה משירותי הרווחה העירוניים לפחות עד קיץ 1942.

ספרו של גרונר מציע תיעוד מפורט וניתוח מעמיק של התהליכים ההיסטוריים הנדונים בו וחושף פן חשוב ולא מוכר של תקופת השואה. מעבר לנושאים שנסקרו כאן, הוא מרחיב לעתים את הדיון בקטעי 'אקסקורס' העוסקים בסוגיות כמו יחס רשויות הרווחה המקומיות לצוענים ול'א-סוציאלים' או מצב היהודים בווינה. דומה שהשפע הרב של התיעוד, שעליו מתבססת אמינותו של המחקר, פוגע לעתים בשטף הקריאה. בפרקים מסוימים יכול היה אולי גרונר להסתפק במעט פחות דוגמאות ממקומות

שונים ולהקדיש יותר מקום לניתוח כולל של ממצאיו. כתיבה מעין זו הייתה מצמצמת במעט את היקף הספר, הופכת אותו לנוח יותר לקריאה ומביאה בפני הקורא סיפור היסטורי מגובש יותר. השימוש של גרונר בעדויות ובזיכרונות של יהודים מועט ביותר, וניתן להבין זאת על רקע אופי הנושא שבו בחר לדון. עם זאת, נראה שציטוט קטעי עדות מעט לעת היה יכול להעשיר את הדיון ואת הפרספקטיבה שהספר נותן לקורא. כמובן, אין זה מקרה שחוקר גרמני כמו גרונר מתבסס כמעט באופן בלעדי על התיעוד השלטוני, לעומת חוקרת יהודייה אמריקנית כמו מריון קפלן, שהתבססה כמעט לגמרי על עדויות אישיות, או חוקרת ישראלית כמו רבקה אלקין, המתמקדת בתולדות ארגוני הרווחה היהודיים ומתבססת על התיעוד המוסדי שלהם.¹ השילוב בין פרספקטיבות המחקר הללו יכול להציע בפנינו ראייה שלמה יותר של התקופה.

בפרק הסיכום אין גרונר מסתפק בדיון כולל בסוגיות העקרוניות שנדונו בספר, אלא נדרש גם למבט נוסף על הביוגרפיות של האחראים למדיניות האנטישמית שבה הוא דן. מתברר שהפרופיל של פושעי המלחמה הנאצים, שאופיין לאחרונה בידי החוקר הגרמני אולריך הרברט, אינו מתאים על פי רוב לרקע של אנשי הרשויות המקומיות, שהיו מבוגרים יותר וקצתם אף לא באו מרקע נאצי. מעבר לכך, גרונר מראה שהעובדה שהיסטוריונים לא ציפו למצוא את עקבות המדיניות האנטישמית הנאצית ברשויות המקומיות הגרמניות איננה תלושה מן ההקשר ההיסטורי. בעמודים האחרונים של ספרו הוא מתאר את גורלם של אישי מפתח בביצוע המדיניות האנטישמית הלוקלית נגד היהודים לאחר המלחמה: הם נשאו עונשים קלים ביותר, אם בכלל, ומהם שאף שבו למלא תפקידים קהילתיים וזכו להכרה ציבורית.

גיא מירון

1 M.A. Kaplan, *Between Dignity and Despair, Jewish Life in Nazi Germany*, Oxford–New York 1998. וראו את מאמר הביקורת שלי על ספרה של קפלן: ג' מירון, 'חיי היהודים בגרמניה הנאצית – מבט מלמטה', יד ושם – קובץ מחקרים, כז (תשנ"ט), עמ' 347–361. ראו גם: ר' אלקין, הלמות הלב: המשכיות ותמורה בפעולות הסעד והרווחה של יהודי גרמניה תחת השלטון הנאצי 1933–1945, ירושלים תשס"ד.